

GRAMMATICA HUNGAROLATINA – GRAMMATICA LATINOGERMANICA
Sylvester János és Marcus Crodellius

Mint ismeretes, Sylvester János *Grammatica Hungarolatinájának*¹ kinyomtatása Sárvár-Újszigeten sok nehézségbe ütközött. Így a szerző különösen boldog lehetett, amikor munkáját végre könyv formában láthatta.² Annál szomorúbb, hogy bár a mű nagy nehezen elkészült, példányai nem jutottak el az értő közönséghez. Sylvester egy leveléből tudjuk, a sárvári udvarban a bors lefedésére használták őket.³ Ezért nem csodálkozhatunk rajta, hogy a későbbi hazai grammatikáírók nem tudhattak e munkáról. Egyetlen ismert példányának hollétét „valóságos detektívmunkával” kellett kinyomoznia Kazinczy Ferencnek, Weszprémi István híradása nyomán.⁴ Úgy tűnik tehát, hogy a *Grammatica Hungarolatina* a mostoha körülmények folytán évszázadokig hatástalan maradt, és csak a késői utókor tanulhatta meg értékelni érényeit. Vajon valóban ez a helyzet?

A művet a korabeli német grammatikai irodalommal összehasonlítva érdekes párhuzamokra találhatunk. Dolgozatomban néhány olyan adatra szeretném felhívni a figyelmet, amellyel az eddigi kutatás nem foglalkozott. Ezek túlságosan is szerény adalékok ahhoz, hogy bármit is egyértelműen bizonyíthatnának; bizonyos feltételezéseket azonban mindenképpen indokoltta tesznek. Szeretnék tehát – legalább hipotézisként – néhány újabb lehetőséget felvetni a *Grammatica Hungarolatinának* mind a forrásaival, mind a korabeli fogadtatásával kapcsolatban.

Mielőtt belemerülnék a grammatikai fejtegetésekbe, előrebocsátok egy kis történetet. Valamikor az 1500-as évek első felében, egy Elba-parti városkában nagy eseményre készültek: hercegi személyek, Georg és Heinrich von Sachsen megisztelő látogatását várták. Az előkészületek híre a közeli Wittenbergbe is eljutott. Az egyetem hallgatóinak egy csoportja szerette volna megcsodálni az ilyenkor szokásos parádés látványosságokat. Az érdeklődő fiatalok Melanchthonhoz fordultak segítségért. A „praeceptor” levélben kérte a városka iskolájának egyik tanárát, hogy vegye pártfogásába a levelet átnyújtó kiváló ifjakat: gondoskodjon szállásukról, ellátásukról és arról, hogy zavartalanul végignézhessék az ünnepséget. A történetnek vannak olyan részletei, amelyek számunkra igen fontosak lehetnek. Ezekre később még visszatérek.

¹ RMNy 39. Áttekintés a műről és tudományos feldolgozásának történetéről: SZÖRENYI László, *Sylvester János: Grammatica Hungarolatina, Sárvár, 1539, kísérő tanulmány a hasonmás kiadáshoz*, Bp., 1989 (BHA, 22).

² A nyomtatás körüli problémákról: BALÁZS János, *Sylvester János és kora*, Bp., 1958, 160–164.

³ BALÁZS 1958, 180.

⁴ SZÖRENYI 1989, 7.

A német grammatikatörténeti kutatások homlokterében régebben is, újabban is a nemzeti nyelvvel nemzeti nyelven foglalkozó munkák álltak és állnak. A német grammatikai irodalom legújabb bibliográfiájába csak azokat a műveket vették fel, amelyek németül, kizárólag a német nyelv kérdéseire kapcsolódnak: a műfaj legkorábbi termékei közül az írás és olvasás megtanítását célzó kézikönyveket, a hangjelölés vagy az interpunkció kérdéseit taglaló helyesírási útmutatókat, formuláriumokat. Nem tekintették viszont a tárgyhoz tartozónak azokat a munkákat, amelyekben a német csak magyarázatként fordul elő, hogy segítségével egy másik nyelvet, például a latint könnyebben meg lehessen érteni. Az e megfontolásból fel nem vett tételek jellemző példaként említik a szerkesztők a Donatus-hagyomány dokumentumait.⁵

Kétségtelen, hogy a 16. század első évtizedeiben, a *Grammatica Hungarolatina* megszületése előtti német munkák elsősorban az ortográfia kérdéseire kapcsolódnak, még nem tekinthetők anyanyelvi grammatikáknak. Mint Balázs János megállapítja: „Sylvester a nemzeti nyelvtan megalkotására német földön nem igen nyerhetett ösztönzést.”⁶

Ugyanakkor tudnunk kell, hogy Sylvester munkájának mibenléte nem könnyen határozható meg, a téma kutatása során különféle nézeteket fogalmaztak meg.⁷ Akár a latin, akár a magyar grammatikai részeket tekintjük is fontosabbnak vagy érdekesebbnek, semmiképpen nem téveszthetjük szem elől a két nyelv párhuzamos tárgyalását. Ezért nem hagyhatjuk figyelmen kívül azokat a külföldi munkákat, amelyek hasonló módszerrel, egy idegen nyelv (jellemzően a latin) és az anyanyelv (jelen vizsgálódásunk esetében a német) együttes szerepeltetésével kívánták megvalósítani elképzeléseiket. Hogy ezekkel a párhuzamos grammatikákkal szerzőik milyen célokat szerettek volna elérni, arra nézve legalábbis kétféle felfogást lehet körvonalazni.

A célok meghatározása előtt érdemes néhány pillantást vetni a grammatikai kommentárok kialakulására, módszertanára. A latin és a nemzeti nyelv szerepét vizsgálva a középkori német oktatásban Ulrike Bodemann a magyarázatok öt fajtáját különbözteti meg.⁸

Az első három csoportba azokat az eseteket sorolja, amikor a szerző a latin anyagot latin magyarázatokkal próbálja megvilágítani.

1. A folyamatosan haladó szövegmagyarázat lépésről lépésre követi az előadottakat, az egymást követő szakaszokat kibővítve, körülírva magyarázza, általában újabb kérdéseket is feltesz.

2. A szöveg elemző megvilágítása során a szerző részekre osztja az anyagot, azaz a témát altémákra bontja, és azokat egyenként magyarázza.

⁵ Claudia MOULIN-FANKHÄNEL, *Bibliographie der deutschen Grammatiken und Orthographienlehren*, I, *Von den Anfängen der Überlieferung zum Ende des 16. Jahrhunderts*, Heidelberg, 1994, 22.

⁶ BALÁZS 1958, 122.

⁷ Utalás a vita legfontosabb dokumentumaira: SZÖRÉNYI 1989, 12.

⁸ Ulrike BODEMANN, *Latein und Volkssprache im Bereich vom Schule und Trivialunterricht: Zur Arbeit an spätmittelalterlichen Grammatiken = Latein und Volkssprache im Deutschen Mittelalter 1100–1500*, Hrsg. Nikolaus HENKEL, Nigel F. PALMER, Tübingen, 1992, 351–359.

3. A szöveg értelmének bizonyításokkal alátámasztott feltárása a skolasztikus *quaestiók* segítségével történik. A szerző az adott szövegből következő kérdéseket tesz fel, és a válaszok ezekre az érvek és az ellenérvek ütköztetése folytán lesznek világosak.

4. Témánk szempontjából különösen fontos a kommentárok negyedik csoportja, a magyarázó kiegészítések. Ezek elsősorban a metrikus szövegekre jellemzők. A szerzők gyakran közbeszúrnak egy-egy *expone*, *construe* vagy *littera* megjegyzést, és ez után a magyarázandó szöveghelyet prózában ismétlik meg. Az eredeti szöveg kérdéses szavát, különösen, ha az főnév, *id est*-szerű bevezetéssel valamilyen rokonértelmű kifejezéssel világítják meg. A szinonimák közé alkalomadtán bekerülhet egy-egy szónak a német fordítása is.

A tisztázandó fogalom megvilágításának ez a módja megteremti a feltételét a vegyes, latin–német kommentár létrejöttének. Megnyílik az út a nemzeti nyelvű magyarázó kiegészítés számára, amelynek során szóról szóra vagy mondatrészről mondatrészre a latin szöveget németre fordítják. Ez már nem egyszerű kommentár. A határ ott húzódik, ahol a német magyarázat több, mint véletlenszerű vagy önkényes változata vagy kiegészítése a latin szinonimáknak. Ezt a határt a grammatikai kommentárok területén – állapítja meg Bodemann – a Donatus-magyarázatok minden kétséget kizáróan elérték.

5. Az ötödik csoport a szótárszerű kiegészítés, azaz a szövegben előforduló fogalmak definíciószerű, grammatikai-etimológiai magyarázata. Nem a különösen nehéz szavak, mint például a grammatikai szakkifejezések megvilágítására használták, hanem az általános szókincs magyarázatához, mert ennek a fajta kiegészítésnek a célja ezek begyakorlása volt. A latin grammatikák kommentárjaiban ezzel a módszerrel arra törekedtek, hogy a nemzeti nyelv segédeszközüll szolgáljon a latin szavak vagy szókapcsolatok megértéséhez. A szótárszerű kiegészítések csak mint alárendelt alkotóelemek jelentek meg egy-egy magyarázó folyamat végén. A kommentált műben teljes mértékben elkülönültek a többi résztől, önálló szótárszerűséget alkottak, és a mű szokásos grammatikai rendeltetése mellett a szövegben előforduló szavak megértését célozták.

Körülbelül a 16. század első évtizedeire tehát kialakultak annak módszerei, hogyan lehet az anyanyelvet a latin jobb megértésének szolgálatába állítani. Árnnyaltabb képet kaphatunk a korabeli német elképzelésekről Helmut Puff monográfiájának segítségével, amely a német nyelv szerepét vizsgálja a latin grammatika oktatásában.⁹

A német nyelv felhasználásáról a latin tanításában kétféle nézet uralkodott. Az egyik az imént ismertetett folyamat végeredménye, azaz hogy a német alkalmas segédeszköz lehet a latin elsajátításához – de semmi több. A grammatikusok egyik csoportjánál – ide tartozik például Agricola (1520) vagy Melanchthon (1525) – a nemzeti nyelv egységes, következetes felhasználása csak kevés területen jelent meg: a paradigmásorokban, a főnév és a melléknév megkülönböztetésénél, vagy teljesen esetlegesen.

Melanchthon nem véletlenül csak a legszükségesebb esetekben folyamodott a német párhuzamokhoz. Nem zárkózott el attól, hogy a nemzeti nyelvet felhasználják a latin

⁹ Helmut PUFF, „*Von dem schlüssel aller Künsten/ nemblich der Grammatica*”: Deutsch im lateinischen Grammatikunterricht 1480–1560, Tübingen–Basel, 1995.

oktatásában, de úgy vélte, hogy ennek a nyomtatott könyvekben nincs helye. A cél felé vezető úton kezdetben ugyan megengedhető, mert hasznos, de a cél az, hogy a latin mint a kommunikáció nyelve, minél előbb meghatározóvá váljék az oktatásban is. A későbbiekben részletesebben tárgyalandó, úgynevezett *Torgau Donatus* előszavában kifejti, hogy a tanulóknak mielőbb meg kell szokniuk a latin beszédet.¹⁰

A másik vonulat hívei az oktatásban az anyanyelvnek ennél több szerepet szántak. Ide tartoznak a már többször említett Donatus-feldolgozások is. E törekvések első jelentősebb képviselői között Puff Ortolphus Fuchspertger és Critolaus Lasotanust említi.¹¹ Fuchspertger neve azért is érdekes ebben az összefüggésben, mert német helyesírási munkájának (*Leeskonst*, 1542) köszönhetően elsősorban a német grammatikai irodalom úttörői között tartják számon; a nyolc beszédrésről szóló korábbi munkája révén azonban a latin Donatus-hagyományt a nemzeti nyelvvel ötvöző módszer jelentős szerzőjeként is tisztelhetjük.

Az anyanyelv alkalmazásának nagyobb szerepet tulajdonító irányzat legfontosabb alakjának Puff Marcus Crodeliust tartja. Ő az, aki betetőzi elődei munkásságát, és megteremt a későbbi párhuzamos latin–német grammatikák létrejöttének feltételeit.¹²

Crodelius személyéről azon kívül nem sokat tudni, hogy Torgau városában tanított. Két fontos grammatikai művet írt vagy szerkesztett, a későbbi alapján lehet azonosítani a korábbi. A későbbi munkának két változatát ismerjük, ezek két egymást követő évben, 1540-ben és 1541-ben jelentek meg Bázisban.¹³ Szövegük megegyezik, csak címlapjuk tér el; ez a csekély eltérés szempontunkból jelentős lehet, a maga helyén visszatérek rá. Mindkét bázisi kiadás élén az 1537-ben, Torgauban kelt előszó áll, amelyet a helyi iskola segédtanítói (Hypodidascali Torgenses) írtak alá.

¹⁰ „Philippus Melanthon Georgio Rhav, Georgii Filio, indolis egregiac pueri, S. D.

[...] Ita hic libellus continet Etymologia principia, quibus praeceptis, non solum reliquam Grammaticae partem facilius discas, sed etiam loqui latine incipies. Ad hunc usum interpretationes Germanice additae sunt, & ut discant pueri propriae casus et tempora interpretari, & ut statim loqui latine assuescant. Praecipue enim opera tibi danda est, statim ut assuefacias te ad latine loquendum. Lumen enim praeceptorum est haec consuetudo loquendi, praeterea format os, & efficit sonum elegantiores. Qui enim sero incipiunt latine loqui, neque perfectam doctrinam consequuntur unquam, & perpetuo horridum quiddam stridunt. Quare, summo studio assuefacias te a prima pueritia, & ad latinum sermonem, & ad prononciationis venustatem.”

Aelii DONATI *Methodus. seu declinandi, coniugandique prima elementa, pro pueris Alphabetariis rerum grammaticarum prorsus ignaris, diligentiori cura nunc primum concinnata. cum Epistola Philip. Melanch.*, Magdeburg, 1579. Jelzete a wolfenbütteli Herzog August Bibliothekben: Alv. Ca 140 (1), A3v. Ugyanennek a szövegnek egy rövidebb részletét idézi PUFF 1995, 298.

¹¹ *Simplicissima puerulorum legere callentium in octo partes orationis tabularis introductio, incorruptissimo viro Leonardo Vinomaro Vtinensium Decano per Ortolphum FUCHSPERTGER Ditmoningium nuncupatim dedicata.* Landshut, 1525. PUFF 1995, 357; *Scholia Critolai LASOTANI in Libellum Donati De octo partibus*, Wittenberg, 1534, PUFF 1995, 366.

¹² PUFF 1995, 289–303.

¹³ *Grammatices Latinae Etymologia, hoc est, Absolutissime declinandi coniugandique formulae. cum Generibus Nominum, Praeteritis item & Supinis uerborum adiecta uocabulorum pene omnium interpretatione germanica, quorum usus est apud uulgatos grammaticos, quotquot in hunc diem extare traduntur. Cvm Praefatione Philippi Melanthonis, et Vocabulario Latino Germanico*, Basel, 1540, PUFF 1995, 349.

Az 1540-es redakció névtelenül jelent meg, az 1541-es egy szerző, Marcus Crodellius nevén. Puff egyik feltételezése szerint Crodellius az előbbi sikere nyomán lépett ki a névtelenségből. Egy másik lehetőség: a bázeli nyomdász másodszorra azt a szokást követte, hogy a könyvet egy olyan személy neve alatt adta ki, aki egymagában képviselte a szerzőgárdát, az adott esetben a torgauai tanárokat.

A műnek egy korábbi, valószínűleg szászországi kiadását sem zárhatjuk ki a szerzők 1537-es előszava alapján. Mindkét bázeli kiadás említi Melanchthon előszavát. Ez 1539-ben kelt. Bizonyára azt a célt szolgálta, hogy a Bázélban ismeretlen, a messzi Torgauból származó szerző írását kelendővé tegye.

A torgauai segédtanítók bevezetője azért is fontos, mert elmondják magukról, hogy csaknem tíz éve tanítanak, 1533-ban már a nyilvánosság elé léptek egy latin–német Donatus-feldolgozásukkal.¹⁴ E munka azonosításával kapcsolatban Puff rámutat a Balázs János által is hivatkozott Erika Ising munkáinak hiányosságára. Ising az 1533-as kiadványt felveszi műveibe¹⁵ mint *Torgaui Donatust*; jóllehet vizsgálja a torgauai alapfokú grammatikát, és forrásjegyzékében szerepel Crodellius mindkét fentebb említett műve is, mégsem tesz említést a szerző azonosságáról.

Puff megállapítja, hogy Crodellius munkásságával a német nyelv arra a fokra emelkedett, amelyik már alkalmas a latin nyelvtan leírására. Hamarosan megjelent Johannes Rivius kétnyelvű latin grammatikája, nem sokkal később Johannes Mercurius *Institutiója*.¹⁶ Puff leszögezi, hogy Crodellius grammatikája elérte azt a legmagasabb fokot, amelyet a térségben a nemzeti nyelv a latin nyelvtanokban be tudott tölteni:

- csaknem az összes példának és paradigmának megvan a fordítása;
- a sarkalatos szabályok, definíciók többsége két nyelven szerepel; az alaktanban minden esetben, a szintaxisnál azonban nem;
- a latin leírásokat a német szöveg szintaktikailag teljes mondatokban adja vissza;
- a nemzeti nyelv széles körű alkalmazása a szótanban (példák, szójegyzékek).

Mindez már a nemzeti nyelv magas fokú, szisztematikus alkalmazását jelenti. A német szövegrészeket a tördelés segítségével grafikusán, vizuálisan is következetesen elválasztják a latin részekről. A görög, a latin és a német marginális jegyzetek megkönnyítik a tájékozódást.

A Melanchthon-féle felfogással szemben Crodelliusnál a két nyelv arányának a módoszeres kialakítása oda vezet, hogy a latin anyag és az anyanyelvű fordítás egyenértékűvé

¹⁴ Aelius DONATI *Methodvs sev declinandi coniugandiqve prima elementa, pro pueris alphabetarijs, rerum grammaticarum prorsus ignaris. Cvm epistola Phil. Melanth.*, Wittenberg, 1533, PUFF 1995, 394.

¹⁵ Erika ISING, *Die Anfänge der Volkssprachlichen Grammatik in Deutschland und Böhmen, dargestellt am Einfluss der Schrift des Aelius Donatus De octo partibus orationis ars minor*, I, Quellen, Berlin, 1966; Uö., *Herausbildung der Grammatik der Volkssprachen in Mittel- und Osteuropa*, Berlin, 1970. Az utóbbira hivatkozik BALÁZS János, *Hermész nyomában: A magyar nyelvölcsélet alapkérdései*, Bp., 1987, 273–276.

¹⁶ Ioan. RIVII Atthendoriensis *De iis disciplinis, quae de sermone agunt, ut sunt Grammatica, Dialectica, Rhetorica, Libri XVIII.*, Lipsiae, 1543, PUFF 1995, 387; *Institvtionis puerilis Rudimenta Grammatices, Ex Donati methodo, et alijs Elementalibus libellis, sparsim adiecta Germanica explicatione sententiae potissimorum praeceptorum, pro primo incipientibus pueris, tradita a Ioanne MERCURIO Morsheymero, Francofurti*, 1556, PUFF 1995, 375.

válí. A párhuzamosság azt jelenti, hogy a német még nem tud függetlennedni a latintól, önmagában nem állja meg a helyét. Crodelius újra meg újra visszatérő megfigyelése, hogy a német nem mindig alkalmas az eredeti visszaadására, különösen a terminus technicusokat illetően, mert bizonyos kifejezéseknek egyszerűen nincs megfelelőjük anyanyelvében. Crodelius néha kísérletezik német szakkifejezések megalkotásával, például a mássalhangzókat *mitlaufende buchstaben*nek nevezi. Az esetek többségében azonban nem sikerül a latin szakszöveget lefordítani. A tartalom minél pontosabb visszaadását Crodelius gyakran körülírásokkal próbálja megoldani. Így a német szöveg csak a latinnal együtt igazán érthető.

Crodelius maga is tudta, hogy eltért a Melanchthon-féle felfogástól. Igyekszik azonban megvédeni eljárását. Mentegetőzik, hogy fordításai talán néha furcsának hatnak.¹⁷

Ugyanakkor azzal is tisztában van, hogy az egyik oldalról elítélt eljárását a másik oldalról az itáliai grammatikus, Aldus Manutius gyakorlatával igazolhatja, aki a latin ragozás tanítása során a nemzeti nyelvet is felhasználta.¹⁸

Az 1500-as évek elejétől az itáliai grammatikusok munkái már az Alpoktól északra is megjelentek nyomtatásban, és a német szerzők a század folyamán hivatkoztak is Manutius mellett Guarino Guarini, Nicolaus Perotti, Mancinellus és Pylades munkáira.¹⁹

Azért ismertettem meglehetősen részletességgel Crodelius munkásságának jellemzőit, hogy világossá váljanak a párhuzamok Sylvester János törekvéseivel. A *Grammatica Hungarolatina* és a rá vonatkozó szakirodalom ismeretében nem szükséges különösebben hangsúlyozni azokat a feltűnő hasonlóságokat, amelyek már az általános jellemzés során is szembeötlenek.

Sylvester ajánlólevelének arra vonatkozó fejtegetései, hogy a grammatika elsajátítása során „mennyire hasznos az idegen nyelvet anyanyelvünkkel egybevetni”,²⁰ a fentiek

¹⁷ „[...] tanta cura et labore, Donati totam methodum hactenus [u]im is neglectam in hoc opere germanica interpretatione fortasse superstitiosus nonnunquam, inuulgauerimus.” Idézi PUFF 1995, 298.

¹⁸ „[...] eas Declinandi formulas summa diligentia ita docere, ut non tantum ordine unumquodque paradigma memoriter una cum interpretatione Germanica recensere quaeant, uerumetiam singulos casus, modos, tempora et personas, ita probe meditados in promptu habeant, ut quoties Germanica tantum lingua, de persona qualibet aut casu interrogati, etiamsi retrogrado ordine rem tentaueris, ilico eam latine, (modo propositae dictionis significatum teneant) proferre possint. Quod exercitationis Aldus Manutius genus in suis Grammaticis olim diligenter praescripsit.” Idézi PUFF 1995, 298.

¹⁹ PUFF 1995, 169, 273–276.

²⁰ „Sylvester ezután arról beszél, hogy némelyek megvetik ezeket [a gyermeki tanulmányokat], mivel »még nem látják eléggé, milyen fontos a tanulmányoknak ez a neve az igaz tudományok (*recta studia*) szempontjából, s mennyire hasznos az idegen nyelvet anyanyelvünkkel egybevetni (*ex naturali sermone peregrinum comparare*)«.” BALÁZS 1958, 187.

„[...] nem látják át eléggé azt, hogy ennek a tudománynak milyen jelentősége van az összes többi szempontjából, és mennyit számít az anyanyelvből kiindulva tanulni az idegen nyelvet. Még ha ez a művem mások számára jelentéktelennek, sőt megvetendőnek tűnik is, neked, fiam, nagyra kell tartanod mindazt, ami atyád forró érzéséből születik. Lehet, hogy bolondságot cselekszem, de csak annyira, mint a többi nemzet, és csak azért, hogy neked és társaidnak valamiképpen hasznára legyenek. A többi nemzet is, az elemi szabályokat ilyenképpen a saját nyelvén bemutatva lépésről lépésre vezeti a zsenye ifjúságot a magasabb tudományok felé, és mintegy előre megrágtott táplálékot nyújt neki. Nem tűri, hogy feljebb lépjen, míg tisztességesen el nem sajátí-

alapján talán nem is elsősorban Melanchthonnak, hanem sokkal inkább Crodeliusnak és társainak az elképzeléseivel rokoníthatók.

Mindezek alapján érdemesnek tűnik magukat a műveket is összehasonlítani. A *Grammatica Hungarolatina* 1539-ben jelent meg, ajánlása 1536-ban kelt, így Crodelius két munkája közül esetleges forrásként az 1533-as *Torgai Donatus* jöhet szóba. Ebből a kiadásból példány nem ismeretes; sikerült azonban egy 1579-es magdeburgi redakcióhoz hozzájutnom.²¹ Olvasható benne a torgai segédtanítók 1533-as előszava.²² Nincs okunk feltételezni, hogy a kötet szerkezetén, szövegén változtattak volna. A kiadvány felépítése több ponton megfeleltethető a *Grammatica Hungarolatínának*; az alábbiakban ezeket a párhuzamokat emelem ki.

Torgai Donatus

A kiadó verse fiához: *Ad filium Georgium*

Az új könyvet fiának ajánlja. A könyv hasznának méltatása mellett figyelmeztet, hogy a tanulást az alapoknál kell kezdeni. Előreutal arra az időre, amikor a fiú Krisz-

Grammatica Hungarolatina

A szerző verse fiához: *Ad Theodorum filium*

Az új könyvet fiának ajánlja. A könyv hasznának méltatása mellett figyelmeztet, hogy a tanulást az alapoknál kell kezdeni. Előreutal arra az időre, amikor a fiú Krisz-

totta mindazt, amit alapfokon kell megtanulnia." *Sylvester János latin–magyar nyelvtana*, fordította C. VLADÁR Zsuzsa, Bp., 1989 (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 185), 14.

Balázs János idézett szövege megbízhatóbb, mint C. Vladár Zsuzsa fordítása. Nemcsak azért, mert egyes kifejezések jelentését pontosabban adja vissza, hanem azért is, mert Toldy Ferenc egyébként gyakran hivatkozott kiadása (*Corpus Grammaticorum Linguae Hungaricae*, Pest, 1866) helyett itt az 1539-es nyomtatvány szövegét veszi figyelembe: „[...] hi nondum satis intelligunt quantum hoc studiorum genus, rectis studijs momenti praebeat quantumque referat ex naturali sermone peregrinum comparare. Et quamquam haec alijs parua nimis ac contemnenda uideatur, tibi tamen fili mi magnum debet uideri quidquid a parente tuo singulari proficiscitur affectu. Insaniam sane ego cum caeteris nationibus, modo cum tuo ac tui similium commodo qualiscunque. Ad hunc enim modum et reliquae nationes, tenuibus in suis ipsorum linguis, propositis praeceptis, teneram aetatem sensim ad altiora prouehunt studia, et quasi praemansum illis praebent, nec patiuntur prius, ad summa gradum facere, quam quae primo discenda erat probe tenuerint.” SYLVESTER 1539, a második, ívszámozás nélküli lap eleje.

A „nyelvek egybevetéséről”: HEGEDŰS József, *Sylvester Jánosról, az összehasonlító nyelvészről*, Magyar Nyelv, 1993, 280–288.

²¹ Címleírása a 10. jegyzetben.

²² „Hypodidascali Torgenses, solerti et erudito Viro, Georgio Rhau, Typographo Vvitebergensi, S. D. [...] Bene vale in Domino, Torga ex Phronstisterio nostro, Calend. Septembr. Anno ab incarnato Salvatore, 1533.”

tus hívására magasabb fokon foglalkozik majd a tudományokkal.²³

Ad pueros

A tanulást a tudományok alapjainál kell kezdeni.²⁵

Melanchthon ajánlása a kiadó fiához:
Philippus Melanthon Georgio Rhav, Georgii Filio, indolis egregiae puero, S. D.

tus seregében magasabb fokon foglalkozik majd a tudományokkal.²⁴

Tetrastichon ad pueros

A tanulást a tudományok alapjainál kell kezdeni.²⁶

A szerző ajánlása fiához: *Epistola nuncupatoria ad Theodorum filium*

Egyebek között harmadszor is visszatér az a megállapítás, mely szerint a gyerekeknek gyerekekhez illő dolgokat kell tanulniuk; a megfogalmazás feltűnően hasonlít a *Torgaui Donatus* ajánló verséhez.²⁷

Sylvester munkájának bevezető részeit ismertette Balázs János figyelmeztet, hogy „az effélek emlegetése az elemi fokú nyelvtankönyvek elején a humanizmus korában köz-

²³ „Ad Filium Georgium

En dilecte nouum dono tibi nate libellum,
Qui poterit studiis utilis esse tuis.
Hunc tu, si qua manet chari tibi cura parentis,
Perlege sollicita nocte diemque manu.
Inuenies illic, quod te didicisse iuvabit
Olim ubi iam firmo corpore maior eris,
Nec te poeniteat pueriles discere formas,
Quas pueris scriptas continet iste liber.
Nam quia tu puer es, puerilia discere debes,
Quae non sunt annis inferiora tuis.
Inde ubi te Christus studia ad maiora vocabit,
Ingenii pueris qui dator esse solet:
Maiores disces cura maiores libellos,
Maiorque tuus pulvere curret equus.
Interea haec discas primis rudimenta sub annis:
Consultum studiis si cupis esse tuis.
Vive, valeque diu, coeptoque incumbere labori,
Sic puer aeterno nomine clarus erit.”

²⁵ „Ad Pueros

Discite Grammaticam pueri, qui caetera vultis,
Discere, namque viam prima elementa dabunt.”

²⁷ *Torgaui Donatus*: „Nam quia tu puer es, puerilia discere debes”.
Grammatica Hungarolatina: „puerilia pueros maxime decent”.

²⁴ „Ad THEODORVM filium
Carmen Endecasyllabum.

Sub luna genito noua, nouum nunc
Nato, prodit opus nouo, nouum sit
Vt munus pueris, nouo sub anno
Qui formam studij nouam sequuntur.
Vt dictat schola quam nouam, nouellis
Erexit pueris, in urbe noster
Princeps, noua dicta quod sit inter
Curuos, Insula, fluminum recessus.
Quin tu nate, nouum, precamur, ut sis
In Christi populo nouo, per orbem,
Caccas, pellere quod queat: tenebras
Astrorumque ducem pijs, oriri
Curet pectoribus, tenelle, sydus.”

²⁶ „Tetrastichon ad pueros.

Prima, puer primis, discas, rudimenta, sub annis
Imis contemptis, nec cito summa petas.
Icarus et Phaeton exemplo sint tibi, quorum
Interitum fluius sensit, et unda maris.”

helyszámba ment.”²⁸ Erről bárki könnyen meggyőződhet, aki a korabeli grammatikai irodalmat tanulmányozza. Az idézett gondolatok egyike-másika itt is, ott is elő-előfordul. Az azonban erősen meggondolandó, hogy ha két kötet *egyszerre* tartalmaz ennyi párhuzamos helyet, akkor az vajon pusztán a véletlen műve-e.

A *Grammatica Hungarolatina* jellemzőihez hasonló elképzeléseket, megoldásokat találhatunk a kor más német kézikönyveiben is. Sylvester ajánlólevelének az a gondolata, hogy nálunk a tanulók „az elemi tudnivalókat lenézve, mindjárt a legmagasabb fokra akarnak eljutni”,²⁹ olvasható annak a Critolaus Lasotanusnak az előszavában is, akit Helmut Puff a Crodélius-féle vonulat fontos képviselőjének tart. Lasotanus a megoldást Donatus kompendiumának magyarázatában és megjelentetésében látja. Akár ez is igazolhatta Sylvester számára, hogy „a többi nemzetek” lépésről lépésre haladva érnek el szép eredményeket.³⁰

Balázs János mutatott rá, hogy a grammatika Sylvester-féle meghatározása mennyire hasonlít Guarino da Veronáéhoz.

Guarino: „Grammatica est ars recte loquendi recteque scribendi, scriptorum et poetarum lectionibus observata.”

Sylvester: „Grammatica est ars recte loquendi et scribendi autoritate optimorum poetarum et oratorum constans.”

²⁸ BALÁZS 1958, 186.

²⁹ BALÁZS 1958, 187.

„[...] a mi ifjúságunk egészen ritkán, vagy sohasem jut el a jó gyümölcsökhöz. Kétségkívül azért történik így, mert nem veszi tekintetbe a tanulmányok helyes sorrendjét, és rögtön azok csúcsára tör elhanyagolva, sőt megvetve a grammatika elemi szabályait. Eme csúcsok pedig (amint azt Fabius helyesen jegyzi meg) az alapszabályok fundamentuma nélkül meg nem állhatnak. Ámbár a mi ifjúságunk sokat fárad, mégis, ahogy mondani szokták, egy helyben állni látszik. Megcsodálhatod hát, micsoda fontossága van minden dologban a helyes sorrendnek. Ezt a munkámat ezért, a többi nemzet példáját követve, elemi iskolás fiúk számára írom, akiket nyilvánosan tanítok, hogy ők a jelenben használhassák, te pedig, fiam, a jövőben.” C. VLADÁR 1989, 14.

„[...] nostra iuuentus aut raro admodum aut nunquam ad bonam pervenit frugem. Id quod haud dubie euenire solet atque studiorum uerum negligat ordinem, statimque ad summa illa, neglectis aut etiam contemptis, humilibus rei Grammaticae praeceptis, prosiliat. Summa enim illa (ut uere Fabius sensit) sine horum tenuium praeceptorum fundamentis stare nequeunt. Et quamuis multum laboret, eodem tamen iuxta Prouerbum in statu semper esse deprehenditur, ut mirari possis quanta rebus in omnibus recti ordinis sit uis. Scribimus enim haec ad reliquarum nationum exemplum in usum Elementariorum puerorum quos publice docemus, illorum quidem praesentem, tuum uero fili mi futurum.” SYLVESTER 1539, a második, ívszámozás nélküli lap eleje és hátoldala.

³⁰ „Sunt enim qui Grammatices praeceptionibus opus esse negent, & quotidiana scriptorum praelectione vim & proprietatem uocum cognosci posse dicant. Alios pudet operam sumere in re, quae nullam ingeni laudem meretur, atque isti nullis iactis fundamentis, Quintilianum pueris proponunt & Livium. Postremo qui optimi perhiberi cupiunt, adigunt iuventutem ad iustum Grammatices volumen, neglecta interim Donati methodo, quae prima tradi debebat. Hanc ob causam opere precium facturum me putavi, si compendium Donati una cum Scholiis, quae & locis obscuris lucem aliquam adferant & technicorum vocabulorum vim & causas explicent, ederem, ut & alios officii sui admonerem, & pueri mei haberent, quo in discendo adiuuarentur.” *Scholia Critolai LASOTANI, i. m., Wolfenbüttel, HAB: H. P 712 8r Helmst. (1), Aiiiv.*

A szoros értelemben vett definíció után álló „két kiegészítés lényegbeli egyezése vitathatatlan – hangsúlyozza Balázs János. – Nem ismerünk grammatika-meghatározást, mely jobban egybevágna Sylvesterével, mint Guarinóé. Ennek igen egyszerű magyarázatát adhatjuk. Guarino a nagy humanista grammatikusok első nemzedékéhez tartozott. Tanítványa volt a mi Janus Pannoniusunk is. Éppen ezért nem lehetetlen, hogy latin grammatikáját a magyar humanisták is jól ismerték. Lehetséges, hogy Sylvester is már idehaza forgatta Guarino nyelvtanát.”³¹

Ha tovább vizsgáljuk, milyen nyelvtanokat forgathatott még Sylvester, például német szerzőkét a *Grammatica Hungarolatina* keletkezését megelőző években, a számításba vehető esetleges minták közül különös figyelmet érdemel Sigismundus Lupulus munkája. A *Rudimenta Grammatices*nek egy 1535-ös redakciójához jutottam hozzá. Ennek a címe utal rá, hogy ez már egy átdolgozott kiadás. Az előszó kelte 1531. Szempontunkból különösen érdekes a diszciplína meghatározása:

„Grammatica est ars & professio, quae usu, ratione, atque autoritate constat. Vel breuius. Grammatica est certa loquendi & scribendi ratio. [...]

Quid est usus? Est doctorum loquendi et scribendi consuetudo.

Quid est ratio? Est regulae vel scribendi, vel loquendi, vel construendi, quae ad eundem modum plurima fiunt.

Quid est autoritas? Est praecipuorum autorum usurpatio.”³²

Sylvester meghatározásának „lényegbeli egyezése” Guarinóéval valóban vitathatatlan, de ami a megfogalmazást illeti, mindössze a „poeta” szó azonos a két definícióban. Lupulus szövegezése bonyolultabb Guarinóénál is, Sylvesterénél is, viszont megtalálható benne az „authoritas” és a „constare” szó is.

Lupulus munkásságában további egyezések is találhatók a *Grammatica Hungarolatina*val. A *Rudimentánál* alacsonyabb fokú *Erotemata* éppen a *Torgau* Donatus megjelenésének évében, 1533-ban látott napvilágot. Felosztása szerint a grammatika részei: Litera, Syllaba, Dictio et Oratio.³³ Az utóbbi a Donatus-féle nyolc részből áll.

Mint ismeretes, Sylvester a nyolc beszédrészt ugyancsak a Melanchthon által felelevenített négyes felosztásba (orthographia, prosodia, etymologia, syntaxis) illesztette. Ha ismerte Lupulus műveit, közvetlen mintáért nem kellett Diomédészig, de még Melanchthonig sem visszanyúlnia.

Talán nem véletlen, hogy az ismertetett párhuzamok éppen az 1530-as évek első felében, Wittenbergben megjelent vagy ott is könnyen elérhető kézikönyvekkel fedezhetők fel. Ez erősíti annak a feltételezésnek a valószínűségét, hogy Sylvester János 1534 második felétől 1536 elejéig másodszor is Wittenbergben tanult.

³¹ BALÁZS 1958, 195.

³² *Rudimenta Grammatices* Sigismundi LUPULI, Ab autore nuper revisa, magnaue accessione aucta, Lipsiae, 1535, Wolfenbüttel, HAB: P 899 8r Helmst. (4), A2r.

³³ „Quot sunt partes Grammaticae? Quatuor. Litera, Syllaba, Dictio et Oratio.” *Erotemata octo partium orationis ad Tyronum literariorum usum comportata, concinnataque*. Sigismundo LUPULO collectore, Lipsiae, 1533, Wolfenbüttel, HAB: J 161 8r Helmst. (4), A2r.

1534. szeptember 19-én az egyetem anyakönyvébe bejegyezték Lucas Sylvestris nevét. Ha a „Lucas” elírás a „Johannes” helyett, az adat igazolhatná „a mi Sylvesterünk” ottani tartózkodását. „Id. Révész Imre utalt arra, hogy az egyetemi *Alumba* nem maguk a tanulók, hanem az egyetemi írnokok szokták bejegyezni a neveket, mégpedig, a magyar nevek gyakori téves írásából ítélve, rendszerint diktálás után. Lehetséges, hogy Sylvester keresztnéve is emiatt került bele hibásan az anyakönyvbe.”³⁴ Ha már úgys csak feltételezésekre vagyunk kénytelenek szorítkozni, fűzzük tovább a gondolatot! Johannes helyett Lucast érteni bizony elég nehezen elképzelhető. De mi van akkor, ha az írnok figyelmét egy-két pillanatra valami elvonta, és amikor visszatért munkájához, csak annyi rémlett neki, hogy az asztalánál álló hallgató valamelyik evangélista nevét viseli?

Ez persze csak játék a nevekkal; komolyabban mérlegelendő azonban az a tény, hogy „1535-ben Dévai Bíró Mátyás is Sárvárra került. [...] Lehetséges, hogy Nádasdy Sylvester helyettesítésére hívta Sárvárra. S valóban, itt csak addig maradt, amíg barátjának állítólagos második németországi tanulmányútja véget ért. 1536 őszén ugyanis Nádasdy tudtával Németországba utazott.”³⁵

Újabbban sem kerültek elő olyan adatok, amelyek egyértelműen bizonyíthatnák Sylvestert 1534–36-os wittenbergi tartózkodását. Péter Katalin ezzel kapcsolatban „az irodalomtörténet régi feltevéséről” ír. Ugyanakkor több olyan körülményt is említ, amelyek a feltételezés mellett szólnak.³⁶

Itt az ideje visszatérni a dolgozatom elején röviden előadott történetre, a wittenbergi diákok részvételére a szász hercegek fogadására rendezett ünnepségen. Az eddigiek alapján most már talán világos lesz, miért fontosak a további részletek. A látogatás színhelye: Torgau. A tanár, akihez Melanchthon küldte hallgatóit: Marcus Crodellius. Melanchthon levelének kelte: 1534. augusztus 8.³⁷

³⁴ BALÁZS 1958, 155.

³⁵ BALÁZS 1958, 156.

³⁶ Nádasdy Tamás mecénási tevékenységéről = PÉTER Katalin, *Papok és nemesek: Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*, Bp., 1995, 56–65; 58–59.

³⁷ „Marco Crodelio, gubernanti Scholam Torgae S. D.

Hi adolescentes, quibus hanc ad te epistolam dedi, scholastici sunt Academiae nostrae, vel praecipue studiosi, et sunt honestissimorum et ornatissimorum hominum liberi. Quare mihi non minus quam mea vita cari sunt. Cum autem videre principum pompam isthic cuperent, non valde eis repugnavi, vel ut expatiantes relaxarent paulisper animos ac recrearent, vel quod existimem aliqua ex parte ad disciplinam pertinere, adolescentes videre principum erga se officia et significationes mutuae reverentiae. Proinde valde te rogo, ut his adolescentibus isthic hospitium cures ipsorum pecunia, eosque adjuves, ut sine periculo spectatores earum rerum fieri possint, quas videre cupiunt. Id officii dabis non solum nostrae amicitiae, sed etiam Deo hospitali, qui profecto postulat, ut hospites, bonos homines amanter complectamur. Praeterea hi adolescentes etiam literarum communium ac studiorum causa amore digni sunt. Illud tibi persuadeto, me hoc beneficium maximi facturum esse, si eos amanter exceperis et adjuveris. Sin autem intellexero eos abs te desertos esse, maximam iniuriam te amicitiae nostrae fecisse iudicabo. Sed humanitas tua tales hospites, ut spero, libenter [filészetai]. Bene vale, Datum Vitebergae, die 8. Augusti, anno 1534.”

Corpus Reformatorum, ed. Carolus Gottlieb BRETSCHNEIDER, II, Halle, 1835, 779; vö. *Melanchthons Briefwechsel*, Hrsg. Heinz SCHEIBLE, II, Regesten 1110–2335 (1531–1539), Stuttgart–Bad Cannstatt, 1978, 149.

A torgaui kirándulásra tehát körülbelül egy hónappal Sylvester (Lucas vagy Johannes?) beiratkozása előtt kerülhetett sor. Ha bízunk az írnok figyelmetlenségében, elképzelhetjük, hogy Sylvester (János!) már a nyár végére megérkezett Wittenbergbe. Könnyen tudomást szerezhetett a készülő ünnepségről, csatlakozhatott a Torgauba induló csoporthoz, majd a megfelelő időben beírathatta magát az egyetem anyakönyvébe.

A Melanchthon ajánlólevelével érkező ifjakat Crodelius bizonyára szívesen fogadta. Csodálkoznunk kellene rajta, ha megajándékozta volna őket alig egy éve megjelent grammatikájának egy-egy példányával? De még ha ez nem is történt volna meg, Sylvester akkor is könnyen hozzájuthatott az előző években vagy éppen a wittenbergi tartózkodása alatt forgalomba került könyvekhez, amelyekre hivatkoztam. A vázolt összefüggéseket szem előtt tartva alaposan el kellene gondolkoznunk rajta, mennyire tarthatjuk valószínűnek Sylvester 1534–36-os wittenbergi tanulmányútját, és az akkor kiadott német szerkesztésű grammatikák forrásként való felhasználását.

Ha feltételezzük, hogy Sylvester 1534 nyarának végén személyesen is megismerkedett Crodeliusszal, különös jelentősége lehet a mester nyelvtana 1541-es kiadásának. Mint már említettem, az 1540-es és az 1541-es redakciónak a szövege megegyezik, csak a címlapjuk tér el. Hivatkoztam Helmut Puff azon fejtegetéseire, amelyekben arra keres magyarázatot, hogy miért lépett ki a szerző a névtelenségből. Számunkra azonban ennél is fontosabb lehet a cím megváltoztatása. Vajon mi indíthatta a szerzőt arra, hogy új címet adjon könyvének? Ismét csak találgatni vagyunk kénytelenek, de nehéz visszafogni a fantáziánkat, ha az évszámok és még egy körülmény egybeesésére gondolunk.

Sylvester János *Grammatica Hungarolatinája* 1539 júniusának közepén hagyta el a sárvár-újszigeti nyomdát. A büszke szerző nyilván szerette volna, ha munkája értő olvasóknak is kezébe kerül. Miért ne próbálhatott volna egy példányt eljuttatni egykori vendéglátójának, Crodeliusnak is – alkalmasint az öt évvel azelőtti ajándék, a *Torgau Donatus* viszonzásaként? Mire a *Grammatica Hungarolatina* megérkezhetett Torgauba, Crodelius 1540-es kiadásának kézírata már bizonyosan nyomdában volt, talán már meg is jelent. A torgau mester éppen akkor kaphatta meg távoli híve küldeményét, amikor a következő, az 1541-es kiadás előkészítésén dolgozott.

Puff hangsúlyozza, hogy az 1541-es utánnomás címe a korábbi(ak?)énál pontosabban kifejezi a munka legfőbb újdonságát: arra utal, hogy a két nyelv, a latin és a német nyelvtana közvetlenül egymás mellett, mint két egyenrangú partner kerül tárgyalásra, ezért így hangzik: *Institutiones grammaticae Latinogermanicae*.³⁸

³⁸ *Institutiones grammaticae Latinogermanicae, Non tam Paedagogis in Scholis triualibus, quam omnibus bonis pueris rem grammaticam libenter per se discere uolentibus, utiles & pernecessariae.* Marco CRODELIO paedotriba Torgensi autore. Cum praefatione Philippi Melanchthonis. Autorum nomina quibus in hoc opere usi sumus insequens pagella indicabit. Opus est nouum mira perspicuitate scatens, dispeream quisquis es, ni legisse uoles. Latinisch und Deudsch Grammatica daraus ein ieder fleissiger den bericht der grammatica von yhm selbst leichtlich lernen mag. Basel, 1541, PUFF 1995, 349.

Óvatosan fogalmazva: nem zárhatjuk ki annak a lehetőségét, hogy a német nyelv- irodalom történetének első „grammatica latinogermanicája”³⁹ a *Grammatica Hungarolatina* ihletésére kapta a címét. Más hasonlóról persze lehetett tudomása Crodeliusnak. Éppen tíz évvel azelőtt jelent meg Ambinus (Dubois) *Grammatica Latinogallicája*. Ennek célja azonban egészen más, mint Crodelius és Sylvester nyelv- irodalmának. Az utóbbiak elemi fokú tankönyvek, elsősorban a kisiskolások számára teszik lehetővé a latin elsajátítását a nemzeti nyelv grammatikájával párhuzamosan; Ambinus munkája viszont a latinul jól tudó olvasóknak kíván segítséget nyújtani a francia megtanulásához.⁴⁰ Az is elgondolkodtató, hogy Crodeliusnak korábban nem jutott eszébe a *Grammatica Latino- germanica* cím, csak éppen akkor, amikor a *Grammatica Hungarolatina* a kezébe kerülhetett.

Ha ez valóban nem a véletlen műve, akkor Crodelius és Sylvester kapcsolata különös figyelmet érdemel. Ha a torgaui mesternek és német kollégáinak munkássága mintául szolgálhatott Sylvester számára, ez fontos adalék nemzeti nyelvtudományunk forrásaihoz. Nem kevésbé érdekes a fordított irányú hatás: míg a *Grammatica Hungarolatina* a magyar nyelvészeti irodalom számára évszázadokig ismeretlen maradt, német területen éppen annak a munkának az átkereszteléséhez adhatott ötletet, amelyik a párhuzamos német–latin nyelvkönyvek sorában kiemelkedő szerepet tölt be.

István Bartók

GRAMMATICA HUNGAROLATINA – GRAMMATICA LATINOGERMANICA (JÁNOS SYLVESTER ET MARCUS CRODELIUS)

La *Grammatica Hungarolatina* de János Sylvester (1539) est la première grammatica connue de la langue hongroise à donner des descriptions parallèles des grammaires hongroise et latine. On découvre d'importantes ressemblances entre cette œuvre et les grammaticas de latin rédigées en Allemagne dans les années 1530. Cette ressemblance est particulièrement frappante dans le cas de l'œuvre de Marcus Crodelius de Torgau. Une information venant de la correspondance de Melanchthon donne à croire que Sylvester eût personnellement rencontré Crodelius. Cela soutient l'hypothèse d'un éventuel séjour de Sylvester à Wittenberg entre 1534 et 36. Il n'est peut-être pas sans intérêt de constater que le changement de titre que Crodelius qu'il effectua pour l'édition de 1541 sur sa grammatica parue en 1540 correspond à la date probable où il eut accès au livre de Sylvester. Si l'hypothèse, à savoir que János Sylvester avait l'occasion de connaître l'œuvre de Crodelius et des collègues de celui-ci s'avère pertinente, ce sera un élément important de l'histoire de l'étude de la linguistique hongroise. Il est intéressant d'attirer l'attention sur une influence en sens inverse: tandis que la *Grammatica Hungarolatina* resta inconnue pendant de longs siècles de la science de linguistique hongroise, en Allemagne, elle avait eu le mérite d'inspirer le re-baptême d'une œuvre éminente dans la série des grammaticas parallèles de latin–allemand.

³⁹ „Grammatica latinogermanicák” a következő száz évből: Johannes MERCURIUS, *Donatus Mercurii Latino- germanicus*, 1563; Georg ROLLENHAGEN, *Aelii Donati [...] Paradigmata Latino-germanica*, 1579; Johannes RHENIUS, *Donatus Latino-germanicus*, 1611; Henricus BUSCHERUS, *Grammatica Latino-germanica*, *Das ist Die Lateinische Sprachkunst*, 1634; PUFF 1995, 338–398.

⁴⁰ Ad lectorem linguae Gallicae studiosum = Iacobi Sylvii AMBINI in linguam Gallicam Isagoge, una cum eiusdem *Grammatica Latinogallica, ex Hebraeis, Graecis, & Latinis auctoribus*, Parisiis, 1531, Wolfenbüttel, HAB: M. KI 157, aiiiii–v.